

شاخص‌های ژئوپلیتیکی شهرهای مذهبی (مورد مطالعه شهر مقدس مشهد)

مریم کلهر

دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

ابراهیم رومینا^۱

استادیار رشته جغرافیای سیاسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

مهتاب جعفری

استادیار رشته جغرافیای سیاسی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۰۵

چکیده

شهر بنیادی‌ترین پایگاه اجتماع بشری است که اهداف آدمی بواسطه حضور در آن تکامل و توسعه می‌یابد. شهرها دارای کارکردهای متنوع و متعددی هستند، این کارکردها بر مبنای تاریخ و موقعیت شهر بروز پیدا می‌کند. کارکردهای شهری متأثر از دو عنصر قدرت و رقابت است، که به طبع میزان و مقدار می‌تواند در سطوح ملی، محلی، منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای گسترش یابد. کارکردهای شهر می‌تواند در ابعاد مهم سیاسی، اقتصادی، مذهبی و فرهنگی ظهور یافته و در مناسبات قدرتی در فضای شهر مورد استفاده قرار گیرد، که از آن تحت عنوان ژئوپلیتیک شهری یاد میشود. شهرهایی که دارای کارکرد ویژه مذهبی هستند، در طول تاریخ به ایفای نقش مهم خود پرداخته‌اند و شهر مقدس مشهد دارای چنین نقش پر اهمیتی است. از این رو این پژوهش «تبیین شاخصه‌های ژئوپلیتیکی است که در محاسبات قدرت مورد بهره برداری قرار می‌گیرد، بررسی ما به عنوان مورد تجربی شهر مشهد انتخاب شده است. هدف از این پژوهش تحلیل و تبیین این کارکردها و میزان توانمندی‌های یک شهر مذهبی، با مورد مطالعه مشهد می‌باشد. این پژوهش با دو روش توصیفی تحلیلی انجام شده است. منابع مورد استفاده ارجاع به کتابخانه، اسناد، مقالات و وبسایت‌های مربوطه می‌باشد که جمع آوری شده است. همچنین پرسشنامه‌ای تنظیم شده تا نظرات متخصصین جهت تبیین شاخص‌های ژئوپلیتیکی شهرهای مذهبی اخذ گردد. در نهایت این داده‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS فریدمن مورد تحلیل قرار گرفته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد شاخص‌های ژئوپلیتیکی شهرهای مذهبی و بویژه شهر مقدس مشهد دارای چه ظرفیت‌ها، کارکردها و توانمندی‌ها در جهت ارتقاء مدیریت سیاسی شهر و به ارتباط آن در مقیاس محلی، ملی، فراملی و منطقه‌ای است.

کلمات کلیدی: شهر، شهر مذهبی، ژئوپلیتیک شهری، قدرت و رقابت

مقدمه

مذهب یکی از معیارهای مهم در کارکرد شهرها بشمار می‌رود، این مقوله از نظر گاه خاص آن چه به لحاظ ژئوپلیتیکی و چه از نظر گاه فرآیند تصمیمات کلان شهری در گستره بسیار وسیع قابل توجه است. شهرهایی که دارای کارکرد مذهبی هستند، عمدتاً عامل اصلی سکونت در آن‌ها باورهای دینی و اعتقادی مردم است و البته بتدریج به دنبال کارکرد مذهبی خویش دارای نقش‌های متعدد دیگری از بعد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و گردشگری نیز میشوند. « وجود فاکتور معنویت و مذهب در شهرهای مذهبی ساختار فرهنگی محیط خود را میتوانند بشدت تحت تأثیر قرار دهند، حتی ساختار فرهنگی را میتوانند در حوزه قلمرو خویش در آورند، این مکانها ضمن اینکه الگوهای فضایی خاصی از مسافرت و جابجایی پیروان و زوار آنها را پدید می‌آورد، بازتابهای اقتصادی، اجتماعی، مذهبی، فرهنگی، سیاسی و ژئوپلیتیک نیز می‌آفرینند ». (حافظ نیا ۱۳۸۵: ۱۹۲).

« مذهب به صور گوناگون در بافت شهری و عناصر مهم آن تجلی یافته است، مبادلات تجاری، سازمان‌های اجتماعی، بازارها، هسته و آبادی‌ها را تشکیل داده و کانون‌های حیاتی شهرها را پدید آورده‌اند ». (سعیدنیا ۱۳۸۳: ۴). در بین شهرهای مذهبی جهان اسلام، شهر مشهد دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که شامل چندین بعد کارکردی پر اهمیت میباشد، که باعث گردیده سالانه چندین میلیون نفر گردشگر را بپذیرد. « مشهد به عنوان دومین کلان شهر مذهبی جهان و دومین کلان شهر ایران شناخته میشود. این شهر که از دیرباز بواسطه قرار گرفتن در مرکز و میانه شاهراه‌های بین‌المللی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است، در حال حاضر نیز با توجه به ویژگی - وجود حرم مطهر رضوی (ع) - و موقعیت ممتاز در شرق کشور ایران قطب اجتماعی و اقتصادی و همچنین دارای موقعیت ویژه جغرافیایی که حلقه اتصال شبه قاره هند و کشورهای آسیای مرکزی به ایران است ». (محرابی و عدالتیان ۱۳۹۳). **بعد کارکردی** یک شهر همان ژئوپلیتیکی شهری از نگاه کارکردی است که شامل شناخت، بهره برداری، و حفظ منابع جغرافیایی قدرت حاصل کارکرد خاص و ویژه شهر و محدوده نفوذ آن جهت دستیابی به اهداف مناسبات محلی، ملی، و جهانی است ». (جان پرور، قربانی سپهر، ژئوپلیتیک شهری ۱۳۹۶: ۷۴). کلان شهر مشهد از بعد ژئوپلیتیک شهری و کارکردی آن تنها به عنصر مذهب محدود نیست و اگرچه عامل مذهب اولین فاکتور شکل‌گیری شهر مشهد بوده است، اما تحت شرایط متعدد و فرآیندهای پی در پی در طول زمان، اکنون شاخص‌ها و کارکردهای ژئوپلیتیکی متعددی را در بر دارد. بنابراین، این سوال مطرح است که با وجود ابعاد مختلف کارکردهای متعدد موجود در کلان شهر مشهد، شاخص‌های ژئوپلیتیکی شهر مشهد کدام‌اند؟

از یافته‌های تحقیق شده، چنین بنظر می‌رسد که ظرفیت‌های بالای شهر مشهد از بعد سیاسی، مذهبی، اقتصادی و گردشگری امکان ارتقاء بسیار بیشتر را داراست و می‌تولد تا با ایجاد راهکارها و مدیریت بهینه شهری از این امتیازات بالقوه بهره‌های مهمی در سطح محلی، ملی و فراملی حاصل نمود.

« یکی از استراتژی‌های ملی هر کشوری در ارتباط با کشورهای همسایه و پیرامونی خود استفاده از شهرهایی می‌باشد که قطب‌های منطقه‌ای بشمار می‌روند. این شهرها که مزایای ژئوپلیتیک بسیاری دارند، می‌توانند پشتوانه بزرگی برای دولتمردان هر کشوری باشند و حساب خاصی روی آن‌ها باز شود». (محرابی و عدالتیان، همان منبع).

این پژوهش تلاش نموده تا کارکردها مختلف شهر مشهد را از نگاه ژئوپلیتیک شهری بررسی و تبیین نماید، از لحاظ دیگر نیز سعی شده است تا شناخت عمیق تری نسبت به ظرفیت‌ها و توانمندی‌های شهر مشهد از نظرگاه ژئوپلیتیک مذهب، سیاست و اقتصاد انجام گیرد تا نقش بی بدیل شهر مقدس مشهد الرضا (ع) در گستره جغرافیای محلی، ملی، منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای بهتر و بیشتر آشکار گردد.

این پژوهش از دو روش اسنادی و کتابخانه‌ای مبتنی بر تحلیلی - توصیفی در ارتباط با تاریخچه و موقعیت فعلی شهر مشهد بهره گرفته است؛ همچنین با تمرکز بر روش میدانی که انجام پذیرفته، ابتدا از جامعه آماری نمونه و متخصصین با طرح پرسشنامه‌ای اهداف پژوهش واکاوی شده است. سپس در ادامه با بکارگیری از نرم افزار و آزمون فریدمن به تحلیل یک به یک داده‌های موضوعات هدف پرداخته شده است تا دستاوردی متقن نائل آید.

مبانی نظری

شهر: شهر را می‌توان یک واحد سیاسی و اجتماعی، یک واحد فعالیتی، کالبدی و جمعیتی دانست (جان پرور، ژئوپلیتیک شهری، ۱۳۹۶: ۱۶). در واقع شهر سیستم متشکلی از داده‌های فیزیکی، جمعیتی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است که در حالتی ترکیبی و مرتبط باهم مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرند. (فرید، یداله، ۱۳۷۹). به عبارت کلی تر، شهر مجموعه‌ای از ترکیب عوامل طبیعی، اجتماعی و محیط‌های ساخته شده توسط انسان است که در آن جمعیت مشخص حداقلی ساکن شده است. (شیعه ۱۳۹۵: ۲). سازمان ملل شهر را مکانی با تراکم بالای جمعیتی در مرکزیت سیاسی، اداری و تاریخی میداند که در آن فعالیت اصلی مردم، غیر کشاورزی است، و دارای مختصات شهری بوده که از طریق دولتی محلی اداره می‌شود. (2: united nation, 1989). شهرها پدیده‌های مکانی - فضایی هستند که بر مبنای بستر جغرافیایی شکل گرفته‌اند، و رشد پیدا کرده‌اند اما در کنار این بستر جغرافیایی که غیر قابل انکار است میتوان گفت شهر مهم‌ترین شکل سازمان یابی زندگی اجتماعی بشر در عرصه فضا محسوب میگردد. (جان پرور، قربانی سپهر، ۱۳۹۶: ۱۴۱). واقعیت این است که طی دهه‌های اخیر عموم دانشمندان درباره شهر نظرات مختلفی داشته‌اند؛ این دانشمندان بنابر پایه علم خودشان یعنی اقتصاد و یا جامعه شرقی و یا شهرستانی و معماری و یا جغرافیا هریک از شهر تعریفی در خور دانش خویش بیان نموده‌اند، ولی ویژگی مشترک که در تمامی تعاریف به چشم می‌خورد، بحث اجتماع انسانی است که برای رفع نیاز یکدیگر درگیر خدمات و تولید شده‌اند تا بتوانند در یک همزیستی مسالمت آمیز در یک منطقه مسکونی تعریف شده گرد هم آیند و زندگی کنند.

ژئوپلیتیک: سائوئل کوهن در کتاب « جغرافیا و سیاست » ژئوپلیتیک را چنین تعریف میکند.

عصاره ژئوپلیتیک مطالعه روابطی است میان سیاست بین‌المللی، قدرت و مشخصات جغرافیایی (کوهن، سائول، جغرافیا و سیاست، ۱۹۷۳)

در تعریف دیگر: « ژئوپلیتیک یعنی مطالعه نحوه ارتباط بین هدایت سیاسی یک قدرت با برد بین‌المللی و چهار چوب جغرافیایی عملکرد آن ». (گالوا پیر، ۱۹۹۰)

ژئوپلیتیک یک رویکرد ویژه‌ای به سیاست‌های جهانی است که بر اهمیت سرزمین و منابع تاکید دارد. (Dodds,2000.162)

ژئوپلیتیک یعنی: درک واقعیت‌های محیط جغرافیایی به منظور دستیابی به قدرت، به نحوی که بتوان وارد بازی جهانی شد و منابع و حیات ملی را حفظ کرد. (عزتی، ۱۳۹۰: ۷)

فرهنگ آکسفورد ژئوپلیتیک را چنین تعریف می‌کند: « ژئوپلیتیک عبارت است از مطالعه چگونگی تأثیرپذیری سیاست‌ها از عوامل جغرافیایی ». (Cowie,1989: 515)

از دیدگاه دکتر حافظ نیا « ژئوپلیتیک، عملی است که در قالب یک مفهوم ترکیبی قابل تبیین است که در آن سه عنصر اصلی یعنی جغرافیا، قدرت و سیاست دارای خصلتی ذاتی میباشند » (حافظ نیا، ۱۳۷۹: ۸۴) از دید ایشان ترکیب سه عنصر جغرافیا، قدرت و سیاست الگوهای رفتاری گروه‌های متشکل انسانی را نسبت به یکدیگر تعیین می‌کنند.

ژئوپلیتیک شهری: سرآغاز ژئوپلیتیک شهری و نقطه عطف آن از سال ۲۰۰۳ میلادی بود در این سال مراکز دانشگاهی فرانسه، کانادا، و گابن در آفریقا نخستین بار کنفرانس‌های بین‌المللی در زمینه ژئوپلیتیک شهری برگزار کردند، که دانشگاه‌های گابن، فرانسه و اتاوا کانادا در این مرحله پیشتاز بوده‌اند. (خلیل آبادی، ۱۳۹۰: ۷۵)

در حقیقت باید گفت: ژئوپلیتیک شهری بر ماهیت و قدرت و رقابت و بازتاب‌های آن در فضاها شهری و توسعه کالبدی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی در مقیاس‌های مختلف از سطوح محلی تا کروی تاکید دارد. (احمد پور و میرزایی تبار ۱۳۹۳: ۱)

ژئوپلیتیک شهری تلاش میکند تا ناپدید شدن مجازی قدرت‌های سیاسی در برابر شهر و ساکنانش را از دیدگاه اجتماعی مورد واکاوی قرار دهد. (Graham,2004: 24)

آن بخش از دانش ژئوپلیتیک که به مسائل و موضوعات شهر و مدیریت شهری میپردازد با عنوان ژئوپلیتیک شهری مورد توجه قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر ژئوپلیتیک شهر جنبه‌ی کاربردی و عینی آن بخش از دانش جغرافیاست که

عناصر محیطی و انسانی دخیل در نظام اداری شهری را مورد بررسی قرار می‌دهد (<https://www.yjc.ir>)

در مبنای ساختاری « ژئوپلیتیک شهری » عناصر متعددی دخالت دارند، دو عنصر « قدرت و رقابت » از مهم‌ترین آن‌هاست، و باعث می‌شوند تا شهرها از لحاظ سیستم شهری ارتقا یابند یا حتی تنزل کنند، بسیاری از پژوهش‌ها « مبنای نظری ژئوپلیتیک » را به قدرت ارتباط می‌دهند، و فرایند حتمی آن می‌تواند بروز « رقابت » باشد که در ساختار فضاها شهری و مدیریت شهر حرف نخست را می‌زند.

قدرت: از نظر مویر، هرچیزی که موجب سلطه انسانی بر انسان دیگر شده و آن را تداوم بخشد، قدرت است.

قدرت دارای سه بعد است،

۱- جمعیت ۲- اقتصاد و صنعت ۳- توان نظامی، قدرت نه تنها از لحاظ شدت و تمرکز فضایی تغییر میکند، بلکه در زمانی نیز دارای افت و خیز میشود. (مویر ۱۳۷۹: ۲۷۰).

قدرت در هر سطحی و بعدی چه از نظر تولید و چه از نظر کاربرد و چه از نظر الگوی پخش و رده‌بندی، به نحوی از عناصر دیگر یعنی جغرافیا و سیاست متأثر بوده و متقابلاً بر آن‌ها تأثیر می‌گذارد. (حافظ نیا، ۱۳۹۸: ۳۸).

حافظ‌نیا معتقد است « قدرت » جوهر سیاست است چراکه به سیاست‌مدار و رهبر سیاسی توانایی تولید نتایج آن را می‌دهد.

ماکس وبر قدرت را امکانی می‌داند که فاعل و دارنده آن برای تحمیل اراده خویش بر دیگری، حتی در صورت مقاومت وی، از آن استفاده کند. (کاظمی، ۱۳۶۹: ۱۶).

مقوله قدرت از هر لحاظ و از هر نظر هم کاربردی است و هم از جهات الگوهای توزیع و تولید و... در تمامی ارکان جغرافیایی سیاسی احاطه دارد.

« به همین علت درگیری‌های گذار ژئوپلیتیکی، بی‌نظمی، فقدان و یا ضعف مدیریت و کنترل سرجمع بر فرایندهای منطقه‌ای یا جهانی، تجاوز نظامی، ائتلاف‌های ناپایدار، رقابت شدید قدرت‌های مدعی گسترش هفت حوزه نفوذ، ظهور و رشد بازیگران جدید، عدم توازن قدرت، تروریسم ملی، و بین‌المللی، هویت‌گرایی محلی، منطقه‌ای و قومی و نظایر آن توسعه و گسترش می‌یابد. » (متقی و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۱).

رقابت: در نگاهی به موضوع « رقابت » میان قدرت‌ها در فضائی ژئوپولیتیک می‌توان این تعریف را بکار گرفت که مناقشه یا سابقه میان دو نظام حکومتی یا دو کشور در فضای جغرافیایی خارج از مرزهایشان در هر بخشی از جهان سیاسی برای پیشی گرفتن از یکدیگر بهترین جلوه‌گاه « رقابت » است. (مجتهدزاده، ۱۳۹۱: ۱۱۰).

رقابت دولت‌های مختلف در عرصه فرامرزی خود در بسیاری موارد توازن قوا را به‌همراه دارد، و این از یک الگوی جهانی تبعیت می‌کند، در بسیاری موارد این رقابت‌ها خصوصیت‌ها را به صلح تبدیل می‌کند، البته نباید نادیده گرفت که رقابت در بین قدرت‌های بزرگ شرایط، زمان، مکان، مفاد، قراردادها، منابع و فضا را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. رقابت‌های ژئوپولیتیک اغلب به برقراری گونه‌هایی از توازن قوا منجر می‌شود که در مطالعات ژئوپولیتیک بهترین تضمین‌کننده صلح و ثبات است، و به نظام یافتن قدرت‌ها در یک ساختار سلسله‌مراتبی یاری می‌دهد، که در دانش ژئوپولیتیک آن را « نظام جهانی » می‌خوانند. (مجتهدزاده، همان منبع).

« رقابت ژئوپولیتیک در عرصه‌های متفاوت از جمله الگوهای اقتصادی نیز، نمایان دارد، اما با کارکرد ابزارها و روش‌های قدرت مدار پیدا و پنهان و به‌طور کلی به دور از صداقت و همین امر به گسترش نابرابری‌های تجاری در روابط کشورها و جوامع می‌انجامد، الگوهای استعمارند، بهره‌کشی، سرمایه‌گذاری بین‌المللی در کشورهای فقیر، روند جهانی سازی اقتصاد و همانند آن از این دست ترندهاست. » (حافظ نیا ۱۳۹۵: ۲۵۹).

در مجموع باید متذکر شد که سه‌گانه مرکز، پیرامون و نیمه پیرامون به طور آشکار رقابت و توزیع قدرت را بیان می‌کند، به طور کلی، بروز رقابت‌های مکانی است که در مناطق و زمان‌های مختلف خود را به اشکال نمایش می‌گذارد و یکی از این اشکال رقابت بر سر ارتقاء سطوح سیاسی شهرها و مناطق می‌باشد. (کاویانی مراد، ۱۳۸۶: ۲۲).

شهرهای مذهبی

نخستین شهرها بیشتر شهرهایی بودند که حاکمان و فرمانروایان دارای مقام سیاسی و دینی را همراه داشتند و حوزه دیانت بر سیاست سلطه داشت. باورهای دینی و اعتقادات مذهبی عامل اصلی بود که جمعیت ساکن در این شهر را قانع کرده بود تا به شهری شدن و سلسله مراتب و ساختار شهری و در پی آن به پرداخت مالیات تن دهند. روند آمیختگی مذهب در سیاست و تأثیرشان بر محیط جغرافیایی در همه دوران و تا حال حاضر ادامه داشته و دارد. مروری بر تاریخ شهرنشینی و شهرسازی جهان نشان می‌دهد که عامل مذهب نقش مهمی در شکل‌گیری و گسترش شهرهای زیادی بویژه در شهرهای قدیمی داشته است (بحرایی و کارگر، ۱۳۸۶: ۱۱۵)

در مطالعات برخی شهرها دیده شده که، معتقدات مذهبی قوی‌ترین عامل ایجادشان به‌شمار می‌رود. این قبیل شهرها معمولاً در اطراف معابد و بقاع متبرکه به وجود می‌آیند و با افزایش جمعیت کم‌کم تبدیل شهر می‌شوند. که نمونه‌های آن در جهان زیاد است. در ایران، مشهد، قم و شهرری بهترین نمونه شهرهای مذهبی هستند که نقش فرهنگی اسلامی نیز دارند.

دین به عنوان عنصر فرهنگی، منشاء ایجاد تغییر و تفاوت در سرزمین‌های مختلف است، بناهای مذهبی نقش موثری در شکل‌گیری یا توسعه بسیاری از شهرها بخصوص در ایران و سایر مناطق تحت نفوذ اسلام داشته است. (نثاری و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۹).

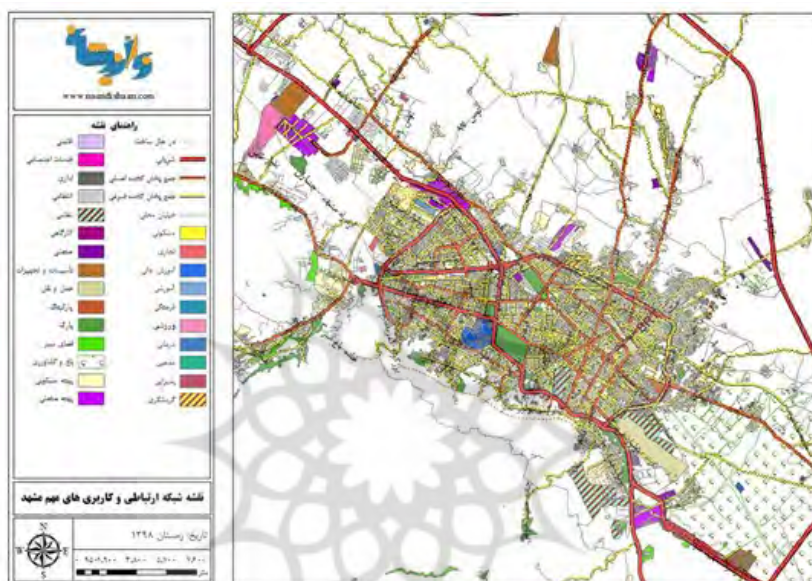
عناصر مذهبی در طول تاریخ بشر یکی از عوامل مهم در نوع شکل‌گیری شهرها می‌باشد؛ جایی که به دلیل وجود یک آرامگاه یا مکان مقدس، معابر و خیابانهای اصلی به صورت شعاعی از مرکز به اطراف و پیرامون منشعب می‌شوند. یافته‌های تحقیق

محیط‌شناسی شهر مقدس مشهد:

تا قرون اولیه نام مشهد تنها بر مرقد امام هشتم (ع) و قبور اولیاء الله اطلاق می‌شد. (قصابیان، ۱۳۷۷: ۲۷ و ۲۸). با گذشت چند قرن بتدریج نام مشهد در متون تاریخی و جغرافی ذکر شد. اصطخری اولین کسی است که در قرن چهارم مرقد امام رضا (ع) را مشهد نامید. (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۲۰).

مشهد کلان‌شهری در شمال شرقی ایران و مرکز استان خراسان رضوی است. این شهر در زمان افشاریان، پایتخت ایران بود. مشهد با ۳۵۱ کیلومتر مربع مساحت، دومین شهر پهناور ایران پس از تهران است. براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵ مشهد با ۳٬۰۰۱٬۱۸۴ تن جمعیت، دومین شهر پرجمعیت ایران پس از تهران و

نود و پنجمین شهر پر جمعیت دنیا به‌شمار می‌رود. این شهر به واسطه وجود حرم علی بن موسی الرضا، هشتمین امام مذهب شیعه، سالانه پذیرای بیش از ۲۷ میلیون زائر از داخل و دو میلیون زائر از خارج از کشور است. شهر مشهد در حوزه رودخانه کشف‌رود و در دشت مشهد بین کوه‌های هزارمسجد و بینالود گسترده شده‌است. بیشینه ارتفاع شهر مشهد ۱۱۵۰ متر و کمینه آن ۹۵۰ متر است. شهر مشهد دارای آب و هوای متغیر، اما معتدل و متمایل به سرد و خشک است و از تابستان‌های گرم و خشک و زمستان‌های سرد و مرطوب برخوردار است. بیشینه درجه حرارت در تابستان‌ها ۴۳ درجه بالای صفر و کمینه آن در زمستان‌ها ۲۲ درجه زیر صفر است.

نقشه ۱: کلیات شهر مشهد (لایه‌های متعدد شهری)

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

مشهد دارای ۱۳ منطقه شهرداری است و شهردار آن، توسط شورای شهر ۱۵ نفره انتخاب می‌شود. این شهر دارای یک فرودگاه بین‌المللی، یک ایستگاه راه‌آهن و سه پایانه است که ارتباط آن با شهرهای دیگر را ممکن می‌سازد. حمل و نقل داخلی مشهد، توسط سامانه تاکسی‌رانی و اتوبوس‌رانی و قطار شهری انجام می‌شود. اقتصاد مشهد متکی به گردشگری مذهبی با تمرکز بر حرم مطهر رضوی (ع) است. در کنار آن، وجود مراکز تجاری بزرگ و امکانات پزشکی قابل توجه، موجب رونق گردشگری تفریحی و گردشگری سلامت در این شهر نیز شده‌است.

گرچه مشهد به جهت جغرافیایی در موقعیت مناسبی قرار دارد اما به یقین در مرحله نخست وجود مرقد امام هشتم سبب رشد و توسعه چشمگیر این شهر بوده است. همچنین قرارگرفتن در مسیر راه‌های تردد عامل موثری در پیشرفت شهر است. (سیدی فرخند، ۱۳۹۲: ۲۹).

سیر تحولات تاریخ مشهد نشان می‌دهد در تاریخ شهری مشهد نقش حرم مطهر رضوی و نیز حکومتها و مناطق جغرافیایی در روند پیشرفت و آبادانی تأثیر بسزایی داشته است. قطب مرکزی مشهد حرم حضرت رضوی (ع) میباشد که شکل شهر را از مرکز به پیرامون ساخته است. شهر مشهد به سبب مرکزیت جهان تشیع تأثیرگذاری فوق العاده در گسترش این ایدئولوژی دارد.

در حوزه ژئوپلیتیکی مذهب نیز یک قدرت برتر در جهان اسلام و تشیعه به حساب آمده و در تحولات فراملی و منطقه‌ای نقش مهم و بسزایی دارد. به همین جهت شاخصه‌های ژئوپلیتیکی شهر مشهد، مانند شاخصه مذهبی (کارکرد مذهبی) و شاخصه سیاسی (کارکرد سیاسی شهر مشهد) و شاخصه اقتصادی (کارکرد پر اهمیت اقتصادی شهر مشهد) مورد نظر است.

الف) شاخصه ژئوپلیتیکی و کارکرد مذهبی شهر مشهد:

از نتایج روش میدانی بدست آمده و جامه آماری حاصل شده چنین برداشت می‌شود که مشهد الرضا نقش مهمی در حیات فرهنگی - مذهبی جهان اسلام و ایران دارد، که دامنه نفوذ این نقش به عنوان دومین شهر مذهبی جهان شیعه (پس از مکه) از مرزهای استانی و منطقه‌ای فرا رفته و بدون شک رشد و ترقی این شهر مرهون وجود بارگاه امام هشتم (ع) و زائران آن حضرت است.

جدول شماره ۱. شاخصهای ژئوپلیتیکی و کارکرد مذهبی شهر مشهد

اولویت	میانگین رتبه	عوامل مربوط به ابعاد مذهبی از شاخص‌های ژئوپلیتیکی
۱	۴/۰۹	۱- حرم مطهر رضوی(ع) بعنوان یکی از اماکن مورد توجه شیعیان جهان
۲	۳/۰۲	۲- مشهد بعنوان مکان استقرار حوزه‌های علمیه کشور
۵	۲/۴۱	۳- نقش حوزه‌های علمیه مشهد در تأثیرگذاری بر شیعیان جهان
۴	۲/۷۰	۴- نقش مکانهای مذهبی مشهد در تعاملات مذهبی با کشورهای شیعه منطقه
۳	۲/۷۹	۵- نقش مشهد در گسترش تشیع و باورهای مذهبی

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتیجه آزمون فریدمن نشان داد به ترتیب عوامل حرم مطهر رضوی(ع) بعنوان یکی از اماکن مورد توجه شیعیان جهان، مشهد بعنوان مکان استقرار حوزه‌های علمیه کشور و عامل نقش مشهد در گسترش تشیع و باورهای مذهبی دارای بالاترین اولویت می‌باشند. به عبارت دیگر از بین عوامل مربوط به ابعاد مذهبی از شاخص‌های ژئوپلیتیکی اماکن مذهبی شهر مشهد عوامل حرم مطهر رضوی(ع) بعنوان یکی از اماکن مورد توجه شیعیان جهان، مشهد بعنوان مکان استقرار حوزه‌های علمیه کشور و عامل نقش مشهد در گسترش تشیع و باورهای مذهبی نسبت به دیگر عوامل نقش بیشتری داشته‌اند.

جدول شماره ۲. اولویت‌بندی شاخص‌های ژئوپلیتیکی و کارکرد مذهبی شهر مشهد

اولویت	میانگین رتبه	عوامل شاخص‌های ژئوپلیتیکی
۳	۱/۴۸	بعد سیاسی
۲	۲/۰۳	بعد اقتصادی
۱	۲/۴۹	بعد مذهبی

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتیجه آزمون فریدمن نشان داد به ترتیب ابعاد مذهبی، اقتصادی و سیاسی دارای بالاترین اولویت می‌باشند. به عبارت دیگر از بین عوامل شاخص‌های ژئوپلیتیکی اماکن مذهبی شهر مشهد بعد مذهبی، اقتصادی و سیاسی نسبت به دیگر عوامل نقش بیشتری داشته‌اند.

به گزارش پایگاه اطلاع رسانی آستان قدس رضوی تبیین اهداف و راهبردهای سند چشم انداز بیست ساله آستان قدس رضوی چنین است که: حرم مطهر رضوی اکنون کانون تشریف حدود ۲۵ میلیون زائر در سال است و در افق سند چشم انداز آستان قدس رضوی، آمار سالانه زائران بارگاه منور رضوی به ۴۰ میلیون نفر خواهد رسید. همه ساله بیش از یک میلیون نفر زائر خارجی از یکصد کشور جهان برای زیارت حضرت رضا (ع) به مشهد مقدس عزیمت میکنند و جمع زیادی از آنان از طریق پروازهای مستقیم صورت گرفته از ۲۷ شهر خارجی به زیارت این امام همام مشرف میشوند، اما بسیاری از زائرین خارجی از ظرفیتهای مستقیم صورت گرفته از ۲۷ شهر خارجی به زیارت این امام همام در عرصه‌های مختلف بی اطلاعند. مشهد، دومین کلانشهر مذهبی دنیاست، اما سهمی که تاکنون از زائران خارجی کسب کرده، با توانمندیهایی که در این شهر وجود دارد، تحت هیچ شرایطی قابل مقایسه نیست. رئیس اداره زائران غیرایرانی آستان قدس رضوی با بیان اینکه شهر امام رضا (ع)، محبوب همه شیعیان است، میگوید: حتی مردم سایر مذاهب دنیا علاقه فراوانی به امام هشتم (ع) دارند و برای زیارت وی به مشهد سفر میکنند و در حال حاضر، مردم بیش از ۱۲۰ کشور دنیا به مشهد سفر می‌کنند.

جدول شماره ۳ - نقش مشهد در گسترش تشیع و باورهای مذهبی

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valic خیلی کم	2	2.0	2.0	2.0
کم	10	10.0	10.0	12.0
متوسط	17	17.0	17.0	29.0
زیاد	38	38.0	38.0	67.0
خیلی زیاد	33	33.0	33.0	100.0
Total	100	100.0	100.0	

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتایج حاصل از جمع آوری پرسشنامه‌های پژوهش نشان می‌دهد که نقش مشهد در گسترش تشیع و باورهای مذهبی زیاد است. در بعد علمی و آموزشی، ایران با تأسیس دانشگاه‌ها و مراکز علمی و مذهبی مختلف در داخل و خارج از کشور، زمینه تحصیل دانشجویان شیعه مذهب خارجی را فراهم نموده است. تأسیس و توسعه مراکزی از جمله دانشگاه بین‌المللی آل مصطفی، دانشگاه مؤسسه آموزش عالی اهل البیت، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، دانشگاه ادیان و مذاهب، جامعه الزهراء، مدرسه علمیه نرجس مشهد و... در این راستا قابل توجه و ارزیابی است. اسامی این مراکز خود تا حد زیادی دو جنبه مذهبی و بین‌المللی آنها را منعکس می‌کند.

آستان قدس رضوی، یکی از مؤسسات مذهبی است که همواره کانون توجه واقفانی بوده است که از صدر اسلام، بخشی از اموال یا تمامی دارایی خود را وقف آن کرده‌اند.

جغرافیای مشهد با محوریت حرم مطهر رضوی (ع) خود نه تنها از کارکرد ملی برخوردار است بلکه دارای کارکرد فراملی و بعضاً جهانی است. این موضوع همانا مفهوم قدرت ژئوپلیتیک شیعه را تبیین کرده است. موضوع نفوذ و قلمرو و قدرت شیعی شهر مشهد ریشه تاریخی داشته که گستره آن بسیار وسیع و از دیرباز تا کنون قدمت دارد.

نقش آستان قدس رضوی نیز از دیرباز تا کنون در برجسته نمودن ژئوپلیتیک مذهبی شهر مشهد کاملاً محسوس است. وجود فعالیت‌های فرهنگی، انتشارات، مجموعه نفیس کتاب و موزه به ارزش کارکرد مذهبی شهر صدچندان افزوده. آستان قدس از موسسات مهم مذهبی است که همواره مورد توجه واقفان در طول تاریخ گذشته تا این زمان بوده و واقفان املاک و ثروت و بسیاری از اماکن و مراکز تجاری و اقتصادی را وقف این آستان نموده‌اند که باعث شده پدیده قدرت هم از لحاظ و هم از لحاظ اقتصادی به این آستان قوت ببخشند.

ب) شاخصه ژئوپلیتیک و کارکرد سیاسی شهر مشهد:

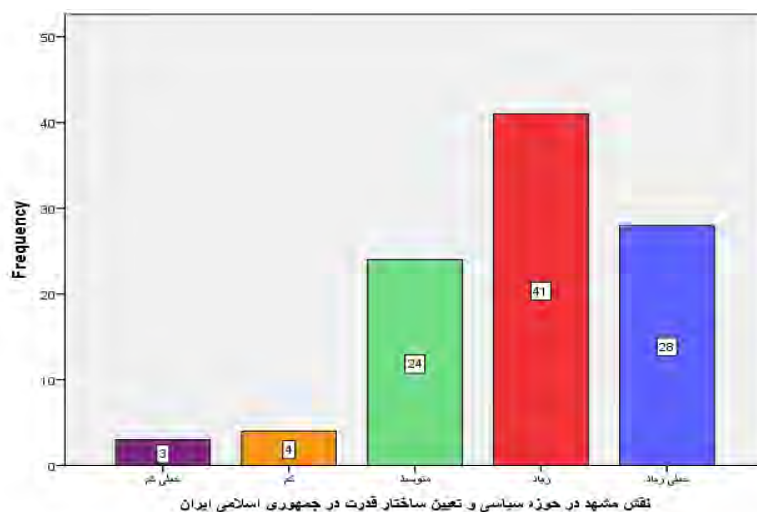
بر اساس تحلیل آماری بدست آمده اولویت‌بندی عوامل مربوط به ابعاد سیاسی در شهر مشهد بسیار پر رنگ می‌باشد.

جدول ۴. عوامل مربوط به ابعاد سیاسی از شاخص‌های ژئوپلیتیک

اولویت	میانگین رتبه	عوامل مربوط به ابعاد سیاسی از شاخص‌های ژئوپلیتیک
۴	۱۰/۲۰	۱- نقش مشهد در حوزه سیاسی و تعیین ساختار قدرت در جمهوری اسلامی ایران
۱	۱۰/۵۱	۲- نقش شخصیت‌های برجسته مشهد در ارکان نظام جمهوری اسلامی
۵	۸/۴۹	۳- نقش سیاسی مشهد در تعیین رهبری
۱۵	۵/۶۵	۴- نقش سیاسی مشهد در تعیین رئیس جمهور
۱۳	۶/۷۰	۵- نقش سیاسی مشهد در تعیین رئیس قوه مقننه
۷	۷/۵۲	۶- نقش سیاسی مشهد در تعیین رئیس قوه قضاییه
۹	۷/۳۹	۷- نقش مشهد در تعیین خط مشی کلان سیاسی کشور
۲	۱۰/۴۸	۸- نقش مشهد در رویدادهای بزرگ سیاسی (بطور مثال: سخنرانی‌های رهبری در ابتدای سال نو شمسی در مشهد)
۶	۷/۸۵	۹- نقش مشهد در تضعیف یا حمایت از سران قوا
۱۱	۷/۰۳	۱۰- نقش مشهد در تأثیرگذاری سیاسی در کشورهای همجوار
۱۴	۶/۳۶	۱۱- نقش مشهد در استقرار مکانهای سیاسی همچون کنسولگری‌ها
۳	۱۰/۳۶	۱۲- نقش مشهد در ارتباط با دیگر کانونهای مذهبی - سیاسی کشورهای مسلمان همچون عراق و لبنان
۱۰	۷/۰۷	۱۳- نقش مشهد به عنوان پایگاه جریان‌های سیاسی کشور
۸	۷/۴۵	۱۴- نقش مشهد در سیاسی شدن جریان‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی
۱۲	۶/۹۴	۱۵- نقش مشهد در شکل‌گیری جریان‌های سیاسی

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتیجه آزمون فریدمن نشان داد به ترتیب عوامل نقش شخصیت‌های برجسته مشهد در ارکان نظام جمهوری اسلامی، نقش مشهد در رویدادهای بزرگ سیاسی (بطور مثال: سخنرانی‌های رهبری در ابتدای سال نو شمسی در مشهد) و نقش مشهد در ارتباط با دیگر کانونهای مذهبی - سیاسی کشورهای مسلمان همچون عراق و لبنان دارای بالاترین اولویت می‌باشند. به عبارت دیگر از بین عوامل مربوط به ابعاد سیاسی از شاخص‌های ژئوپلیتیک اماکن مذهبی شهر مشهد عوامل نقش شخصیت‌های برجسته مشهد در ارکان نظام جمهوری اسلامی، نقش مشهد در رویدادهای بزرگ سیاسی بسیار مهم است.

نمودار ۱ - نقش مشهد در حوزه سیاسی و تعیین ساختار قدرت در جمهوری اسلامی ایران

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

بررسی‌های میدانی و نتایج حاصل از پاسخگویی نمونه آماری به پرسشنامه استفاده شده در این تحقیق نشان می‌دهد که از نظر پاسخ دهندگان نقش سیاسی مشهد در تعیین ساختار قدرت در جمهوری اسلامی ایران در حد زیاد می‌باشد. حوزه علمیه مشهد و در صدر شاخص‌های سیاسی دیگر مشهد مقدس، قطعا نهاد بزرگ آستان قدس رضوی می‌باشد. سالانه بیش از ۲۵ میلیون زائر به مشهد مقدس سفر می‌کنند، این آماری است که سایت خبر آنلاین از سخنان رئیس شورای شهر مشهد منتشر نموده است. با توجه به وجود « حب اهل بیت علیهم السلام در همه مسلمانان » و حضور هزاران زائر غیرایرانی در مشهد، آستان قدس رضوی نیز بعنوان یکی از مهمترین فرصت‌های صدور فکر انقلاب اسلامی نقش آفرینی سیاسی دارد. در واقع از نهادهای مهم و راهبردی ایران مخصوصا در سیاست خارجی چه در زمینه‌ی اقتصادی و چه در زمینه‌ی توریستی و فرهنگی مذهبی، بلاشک نهاد مهم آستان قدس رضوی می‌باشد. شهر مشهد نقش مهم کارکردی در مقام خاستگاه عناصر مهم حکومتی را چه در زمان‌های گذشته و چه اکنون نیز داراست. این مهم از نقش مذهبی مشهد که غالبا در حوزه امور سیاسی نیز وارد شده است، شکل گرفته و البته نقش تاریخی بویژه از زمان نادرشاه تا کنون آن را برجسته نموده است. شهر مشهد از لحاظ تحولات سیاسی نیز از دیرباز باردار حوادث تاریخی بوده است، که یکی از مهم‌ترین آن در دوزخ معاصر حادثه مسجد گوهرشاد است که از آن پس شهر مشهد از کارکرد صرفا مذهبی به کارکرد سیاسی هم بدل شد. در پی حوادث سیاسی شخصیت‌های برجسته دینی نیز در عین بازگو کردن موارد مذهبی مطابق با جریانات سیاسی کشور و ورود به سیاست عامل سیاسی شدن چهره شهر مشهد شدند از آن جمله شخص سید علی خامنه‌ای مقام معظم رهبری است. ایشان هم قبل از انقلاب و هم بعد از آن جزء شخصیت‌های برجسته سیاسی بوده‌اند که خاستگاه ایشان همانا شهر مشهد است. گذشته از آن بسیاری از شخصیت‌های برجسته نظام جمهوری اسلامی که در راس قوا قرار دارند یا وزرا و یا نمایندگان مجلس برخاسته از مشهد هستند که باعث شده است وزن ژئوپلیتیکی مشهد را ارتقاء دهد. این امر باعث شده تا تعاملات بین رهبران نظام و مشهد همچنان باقی باشد بطور مثال سخنانی‌های رهبری در ابتدای فروردین هر سال که در واقع استراتژی‌ها و راهبردهای سالانه را مشخص میکند.

از لحاظ سیاست‌گذاری فرامنطقه‌ای مشهد دارای تعاملات نسبتاً خوبی با کشورهای همجوار است بطوریکه بعضی از کشورهای همجوار در مشهد کنسولگری فعال دارند.

مشهد به دلیل موقعیت جغرافیایی اش که در نزدیکی و همجواری کشورهای پاکستان که از جمعیت شیعی بالا برخوردار است و همچنین افغانستان که در تعامل اقتصادی و ترانزیتی با آن است، دارای ساختار سیاسی خاصی است و از طرف دیگر شعاع تعاملات آن از شمال به کشورهای آسیای میانه نیز میرسد.

به این مناسبت کنسولگری‌های این کشورها در مشهد فعال هستند و کشورهایی چون عراق و عربستان و لبنان نیز کنسولگری‌های خود را در مشهد فعال نموده‌اند تمامی این موارد نشان از آن است که شاخصه کارکرد سیاسی در شهر مشهد دارای وزن بالایی است.

شهر مقدس مشهد در عرصه سیاست فرامنطقه‌ای نیز توانسته با برخورداری از ظرفیت و توان برای توسعه ارتباطات بین‌المللی و عضویت در سازمان‌های جهانی مرتبط با حوزه مدیریت شهری، روابط خواهر خواندگی با یازده شهر مختلف دنیا و تبادل هیأت‌های کارشناسی برای بهره‌مندی از آخرین دستاوردهای مدیریتی، فنی و تخصصی شهرهای توسعه‌یافته کشورهای مختلف و انتقال تجارت خود به سایر شهرها اقدام نموده است به نحوی که در حال حاضر عضو سازمان‌های متروپولیس، سازمان شهرهای متحد و دولت‌های محلی (UCLG)، سازمان شهرداران برای صلح، همکاری با (UN HABITAT)، همکاری با (UNDP)، سازمان شهرها و پایتخت‌های اسلامی (OICC)، مجمع دولت‌های محلی برای زندگی پایدار (ICLEI)، و متروپولیس بوده و با شهرهای ارومچی چین، لاهور و کراچی پاکستان و نجف عراق خواهر خوانده میباشد و با شهرهایی از لبنان، بغداد، کربلا، کاظمین عراق تفاهم نامه همکاری مشترک به امضاء رسانده است. (WWW.MASHHAD.IR/PORTAL)

پ) شاخصه ژئوپلیتیکی و کارکرد اقتصادی شهر مشهد:

در زمینه اقتصاد رشد چشمگیر صنایع متنوع مانند نساجی، غذایی، پوشاک، صنایع فلزی و کارخانجات و فولاد، صنایع کشاورزی و حتی بخش خدمات اقتصادی رشد روزافزون با درآمد ناخالص بالایی را شاهد هستیم. آستان قدس رضوی به عنوان یک نهاد اقتصادی بسیار مهم در بالابودن این نرخ اثرگذار است.

در مجموع مشهد از سه جهت عمده درآمد زایی دارد:

الف) وجود صنایع متنوع و کارخانجات متعدد

ب) آستان قدس رضوی و متعلقات آن

ج) خدمات اقتصادی در بخش صنعت گردشگری

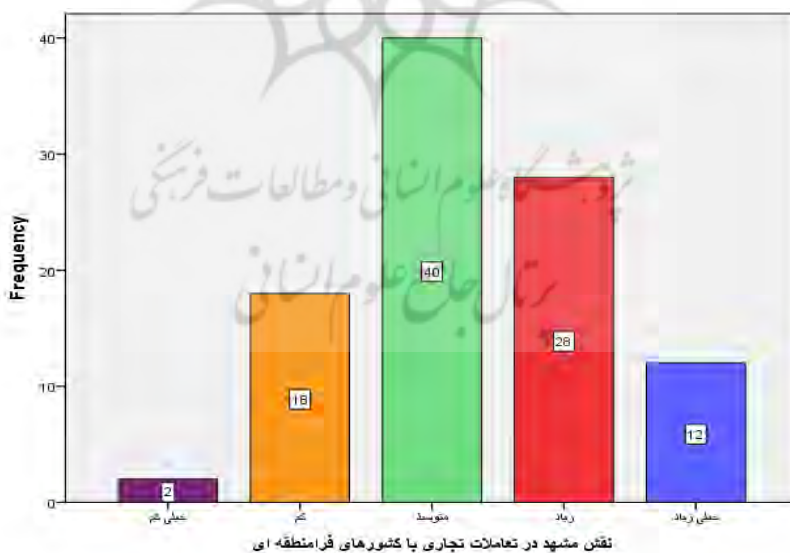
اگرچه مشهد بدلیل وسعت صنعت کشاورزی دارای اقتصاد سبز میباشد، ولی به دلیل کارخانجات متعدد و نقش اقتصادی آستان قدس که حتی ملی و فراملی است اقتصاد تکنیک را نیز همراه دارد. در بخش اقتصاد تکنیک نیز مشهد با اقتصاد سبز در تعامل است و همین امر باعث شده تا صادرات اقلام کشاورزی و چرم رونق داشته باشد.

شهر مشهد به جهت موقعیت منحصر به فرد خود، بعد از پایتخت دومین شهر پرجمعیت ایران است و چون در مسیر جاده ابریشم بین شرق و غرب و راه ادویه بین شمال و جنوب در آسیای مرکزی و اقیانوس هند واقع است میتوان آن را پایتخت اقتصاد استراتژیکی خاورمیانه نامید. (وبگاه ویکی پدیا-اقتصاد مشهد)

مشهد به ۷۵ کشور دنیا کالا صادر میکند این آمار نشانگر اقتصاد مهم فرامنطقه‌ای این شهر است که حتی از حوزه کشورهای همجوار نیز فراتر رفته و به اروپا نیز رسیده است.

نزدیک به ۳۰٪ از صادرات مشهد به کشور افغانستان است و بقیه به سایر کشورهای مختلف دنیا است. موقعیت جغرافیایی مشهد در مسیر کشورهای پاکستان و افغانستان و آسیای میانه و جاده ترانزیت نسبتاً قابل قبول جهت صادرات کالا منتهی به ترکیه این استعداد را در بالا بردن هرچه بیشتر سطح صادرات برای مشهد فراهم آورده است. کارخانجات، شرکت‌ها و بنگاه‌های اقتصادی وابسته به آستان قدس رضوی در مشهد در سطح بالایی فعال هستند که قلمرو آن بخصوص در بخش صادرات و واردات فراملی است و ویژگی قدرت و رقابت را در بخش فرصت‌های اقتصادی بعنوان یک امتیاز برجسته به آستان قدس بخشیده است.

آستان قدس رضوی از بزرگترین سازمان‌های اقتصادی دنیا است؛ هلدینگ‌های اقتصادی متعدد که تحت کنترل و تملک آستان قدس فعالیت میکنند زیر نظر « سازمان اقتصادی رضوی » به فعالیت خود ادامه میدهند، این سازمان با دو هدف مدیریت دارایی‌های آستان قدس و دوم تعالی نظام اقتصاد اسلامی مسئولیت خود را ایفا می‌کند. درباره اقتصاد دانش بنیان، مردمی کردن اقتصاد و اقتصاد مقاومتی و تلاش در جهت رفعه محرومیت نیز اقدامات موثری را انجام داده است.

نمودار ۲- نقش مشهد در تعاملات تجاری با کشورهای فرامنطقه‌ای منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتایج حاصل از تحقیقات میدانی نشان می‌دهد که نقش مشهد در تعاملات تجاری با کشورهای فرامنطقه در حد متوسط است.

سرزمین ایران با شش حوزه ژئوپولیتیک عمده در جهان معاصر مرتبط است. هریک از این حوزه‌ها متناسب با ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و نظام سیاسی کشورهای تشکیل‌دهنده آنها دارای نقش ژئوپولیتیک

متفاوتی هستند؛ کشورهای ایران، ترکمنستان، قزاقستان، ازبکستان، قرقیزستان و تاجیکستان است و پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی اهمیت دوجندانی پیدا کرده است.

شواهد بسیاری وجود دارد که نشان می‌دهد «هارت لند» جدیدی در جهان در حال شکل‌گیری است که سرزمین ایران در مرکز آن واقع است و منطقه شرقی ایران، و به ویژه استان خراسان رضوی و کلانشهر مشهد از جمله کانون‌های مهم راهبردی آن هستند. از دیگر سو، وحدت و تعادل ژئوپولیتیکی هر سرزمین نقش بسیار مهمی در پیشبرد راهبردهای چشم‌انداز جغرافیای سیاسی آن دارد. شکاف عمیقی که دو دشت پهناور مرکزی و شرقی ایران، یعنی دشت کویر و دشت لوت در فضای جغرافیای طبیعی ایران ایجاد کرده‌اند، از یک طرف سبب توسعه نیافتگی و انزوای فضایی منطقی شرقی ایران شده و از طرف دیگر تأثیر منفی بر تعادل و وحدت ژئوپولیتیک ایران گذاشته است. هرچند حضور حرم امام رضا (ع) در شهر مشهد، نقش مهمی در کاهش این تأثیر داشته و ارتباط معنوی مردم ایران با کلانشهر مشهد همواره برقرار بوده، اما انزوای فضایی این منطقه توسعه نیافتگی آن در مقایسه با بخش مرکزی و غربی ایران آن چنان شدید است که بدون رویکرد کلان و راهبردی به توسعه محور شرقی و بدون توجه جدی به نقش کلانشهر مشهد در توسعه، سازماندهی و تعادل بخشی فضایی این محور، نمی‌توان به یک چشم انداز مطلوب برای توسعه آن دست یافت.

شرکت مسکن و عمران قدس رضوی به منظور حضور در فعالیت‌های برون مرزی و صدور خدمات فنی و مهندسی به سایر نقاط ایران و خارج از کشور، نسبت به تاسیس شرکت بین‌المللی عمران رضوی اقدام کرده و در مناقصات بین‌المللی حضور فعالی داشته است که از جمله این اقدامات می‌توان به احداث پل بزرگ فرات در محل شاهراه بین‌المللی عراق به سوریه و بر روی رودخانه فرات به طول هزار متر در کشور سوریه اشاره کرد.

موسسات اقتصادی استان قدس رضوی نیز با تولید و تهیه محصولات در داخل کشور و کمک به ارتقای توان تولید داخلی نقش مهمی در تحقق اقتصاد مقاومتی ایفا می‌کنند. این موسسات در زمینه‌های گوناگون اقتصادی با تولید داخلی محصولاتی که کشور پیش از این به واردات آنها وابسته بوده است و حتی صادرات این محصولات به بازار کشورهای همسایه نقش مهمی در تأمین استقلال اقتصادی کشور داشته است.

جدول ۵. اولویت‌بندی عوامل مربوط به ابعاد اقتصادی از شاخص‌های ژئوپولیتیکی اماکن مذهبی شهر مشهد

اولویت	میانگین رتبه	عوامل مربوط به ابعاد اقتصادی از شاخص‌های ژئوپولیتیکی
۱	۶/۶۴	۱- نقش مشهد در جذب گردشگران خارجی و افزایش درآمد ملی
۲	۵/۴۶	۲- نقش مشهد در تعاملات تجاری با کشورهای همجوار
۳	۳/۸۹	۳- نقش مشهد در تعاملات تجاری با کشورهای فرامطعمای
۴	۵/۲۹	۴- نقش مشهد استقرار کارخانجات صنعتی بزرگ
۵	۶/۷۱	۵- ظرفیت نهاد استان قدس در گسترش صنعتی منطقه‌ای
۶	۵/۵۱	۶- نقش استان قدس در توسعه و گسترش مبادلات تجاری با کشورهای همجوار
۷	۵/۵۹	۷- نقش استان قدس در توسعه کشاورزی
۸	۵/۹۰	۸- استان قدرت بعنوان نهادی مستقل از کنترل اقتصادی دولت
۹	۵/۰۲	۹- توانمندی استان قدس در پیشبرد برنامه‌ها اقتصادی کشور
۱۰	۴/۹۹	۱۰- توانمندی استان قدس در اجرای طرح‌های عمرانی کشور

نتیجه آزمون فریدمن نشان داد به ترتیب عوامل ظرفیت نهاد آستان قدس در گسترش صنعتی منطقه‌ای، نقش مشهد در جذب گردشگران خارجی و افزایش درآمد ملی و عامل آستان قدرت بعنوان نهادی مستقل از کنترل اقتصادی دولت دارای بالاترین اولویت می‌باشند. به عبارت دیگر از بین عوامل مربوط به ابعاد اقتصادی از شاخص‌های ژئوپلیتیکی اماکن مذهبی شهر مشهد عوامل ظرفیت نهاد آستان قدس در گسترش صنعتی منطقه‌ای، نقش مشهد در جذب گردشگران خارجی و افزایش درآمد ملی و عامل آستان قدرت بعنوان نهادی مستقل از کنترل اقتصادی دولت نسبت به دیگر عوامل نقش بیشتری داشته‌اند.

در جهت تدوین سیاست‌های کلان آستان قدس رضوی در حوزه اقتصاد، کارگروه اقتصادی با دعوت از کارشناسان و اقتصاددانان طی جلسات متعددی در تهران برگزار گردید. در واقع باید‌ها و نیاید‌های فعالیت‌های اقتصادی آستان قدس در آن جا جمع‌بندی شد.

بخش پنجم از سند سیاست‌های کلان آستان قدس رضوی در خصوص فعالیت‌های اقتصادی آستان است که برخی موارد آن به شرح زیر است:

- خدمت به زائران و مجاوران به ویژه محرومان و مستضعفان و تحقق سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، جهت‌گیری حاکم بر تمام فعالیت‌های اقتصادی آستان قدس رضوی است
- تفکیک بخش امداد مستضعفان از فعالیت‌های اقتصادی و موقوفاتی
- استقرار مدیریت بهینه در تمام فعالیت‌های اقتصادی
- فراهم آوردن امکان مشارکت مردم به ویژه کارآفرینان، مخترعان و نخبگان کشور با اولویت دادن به اقشار محروم جامعه
- چابک‌سازی، بازمهندسی و کاهش تصدی‌گری در فعالیت‌های اقتصادی
- جلب اعتماد جامعه با عملکرد مناسب، گزارش‌دهی دقیق و شفاف مالی، اطلاع‌رسانی مناسب و اعمال سیاست‌های قاطع ارتقای سلامت مالی و اقتصادی
- توجه به قوانین حاکم بر وقف در انجام فعالیت‌های اقتصادی آستان قدس رضوی

جمع‌بندی

دین، مذهب و باورها و اعتقادات در پیدایش و شکل‌گیری شهرها نقش بسزایی داشته که در شکل‌گیری و گسترش شهرها نقش مهمی را ایفا می‌کردند. علاوه بر این همراهی و اهمیتی که حاکمان و حکومت‌های وقت به باورهای مردم می‌دادند در پیشرفت و گسترش این گونه شهرها مؤثر واقع می‌شد و کانون تمرکز می‌گردید و در نتیجه زمینه ساز توسعه و رقابت فراهم می‌شد. به مرور زمان برخی از این شهرهای مذهبی وزن ژئوپلیتیکی در منطقه و فرا منطقه‌ای را به خود می‌گرفت.

گرچه مفهوم ژئوپلیتیک به این عنوان شاخه‌ای کاربردی از علوم جغرافیای سیاسی عنوان شده است و بیشتر اندیشمندان در رابطه با آن نظریه پردازی می‌کنند اما در واقعیت محتوای این مفهوم از همان ابتدای شکل‌گیری و توسعه شهرها مطرح بوده است.

«ژئوپلیتیک به معنای درک واقعیت‌های محیط جغرافیایی به منظور دستیابی به قدرت، به نحوی که بتوان در بالاترین سطح وارد بازی جهانی شد و منافع و حیات ملی را حفظ کرد، به عبارت دیگر: علم کشف روابط محیط جغرافیایی و تاثیر آن بر سرنوشت سیاسی ملل است.» (پور موسی و همکاران، ۱۳۹۰).

تاریخ بشر گواه این مدعاست که برخی شهرها دارای وزن ژئوپلیتیک بیشتری بوده‌اند. در اهمیت داشتن ژئوپلیتیک شهری باید گفت که هر منطقه جغرافیایی و شهری که دارای قدرت و وزن ژئوپلیتیک بیشتری باشد این قدرت را دارد که بر دیگر شهرها تأثیرگذار و قدرت نمایی کند.

در نتیجه در مطالعات ژئوپلیتیک شهر مفاهیمی چون: قدرت، رقابت، در کانون مطالعات ژئوپلیتیک شهر قرار دارد.

اصلی‌ترین شاخصه شهر مقدس مشهد بر محور مذهب و ژئوپلیتیک شیعه، با مرکزیت حرم مطهر رضوی (ع) استوار است، اما از مراکز مذهبی دیگر مانند خواجه اباسلط و خواجه ربیع وهارونیه که در اطراف شهر مشهد قرار دارد، گواه تاریخ شیعه به شکل روایی هستند. چنین نتیجه میشود که از لحاظ کارکرد و شاخص مذهبی و جغرافیایی شهر مشهد با محوریت حرم مطهر رضوی (ع) خود نه تنها از کارکرد ملی برخوردار است بلکه دارای کارکرد فراملی و بعضا جهانی است. این موضوع همانا مفهوم قدرت ژئوپلیتیک شیعه را تبیین کرده است. موضوع نفوذ و قلمرو و قدرت شیعی شهر مشهد ریشه تاریخی داشته که گستره آن بسیار وسیع و از دیرباز تا کنون قدمت دارد.

از پژوهش‌های انجام شده چنین بنظر میرسد شهر مشهد از ابعاد مختلف کارکرد و شاخصه‌های متعدد عنوان شده دارای ظرفیت‌ها و توانمندی‌های بسیار بالایی است. شهر مشهد در بعد ژئوپلیتیک شهری نشان واضحی از قدرت و همچنین در سایر شاخصه‌های شهری نشان واضحی از رقابت است.

نقش آستان قدس رضوی نیز از دیرباز تا کنون در برجسته نمودن ژئوپلیتیک مذهبی شهر مشهد کاملاً محسوس است. وجود فعالیت‌های فرهنگی، انتشارات، مجموعه نفیس کتاب و موزه به ارزش کارکرد مذهبی شهر صدچندان افزوده. آستان قدس از موسسات مهم مذهبی است که همواره مورد توجه واقفان در طول تاریخ گذشته تا این زمان بوده و واقفان املاک و ثروت و بسیاری از اماکن و مراکز تجاری و اقتصادی را وقف این آستان نموده‌اند که باعث شده پدیده قدرت هم از لحاظ و هم از لحاظ اقتصادی به این آستان قوت ببخشند.

از دیگر کارکردهای مذهبی شهر مقدس مشهد با اقدامات آموزشی و فرهنگی همچون: برنامه‌های حرم امام رضا (ع) وامکانات و تسهیلات آستان قدس رضوی در جهت رشد و تعالی فرهنگ رضوی، در این شهر و پذیرش دانشجو از سراسر کشور و خارج کشور، حوزه مرکزی علمیه و نیز مدارس دینی متعدد و معروف که آنها نیز پذیرش

طلبه از داخل و خارج کشور را دارند، از اقدامات مؤثر در جهت اشاعه فرهنگ رضوی و نیز حزب گردشگران داخلی و خارجی است.

مشهد پایتخت فرهنگی جهان اسلام بشمار میرود چرا که اولین کلان شهر مذهبی جهان مشهد میباشد که در سال ۲۰۰۵ میلادی و در کنفرانس اسلامی وزیران فرهنگ کشورهای اسلامی نخستین پایتخت فرهنگی اسلامی به مکه مکرمه اعطاء شد و در روز پنجم بهمن ۱۳۹۵ هجری شمسی (برابر با ۲۴ ژانویه ۲۰۱۷ میلادی) مشهد مقدس دومین کلان شهر مذهبی دنیا از طرف آیسسکو (ISESCO) یا همان « سازمان علمی، فرهنگی و آموزشی کشورهای اسلامی» که نهادی وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی می‌باشد و مسئولیت انتخاب پایتخت‌های فرهنگی جهان اسلام را بر عهده دارد عنوان پایتخت دومین پایتخت فرهنگی جهان اسلام به مشهد داده شد. (نشریه اینترنتی parstoday.com/dari.news)

انتخاب مشهد به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام در میان کشورهای آسیای فرصتی منحصر به فرد را در اختیار این شهر قرار داده است که وزن ژئوپلیتیک مذهبی این شهر را تا حد بسیار بالایی آشکار میسازد.

از لحاظ کارکرد سیاسی و سیاست‌گذاری فرامنطقه‌ای، مشهد دارای تعاملات بسیار خوبی با کشورهای همجوار است، نمودارها و تحقیقات نشان می‌دهد نقش مشهد در تعیین ساختار قدرت جمهوری اسلامی نیز در حد زیاد است. مشهد به دلیل موقعیت جغرافیایی اش که در نزدیکی و همجواری کشورهای پاکستان که از جمعیت شیعی بالا برخوردار است و همچنین افغانستان که در تعامل اقتصادی و ترانزیتی با آن است، دارای ساختار سیاسی خاصی است و از طرف دیگر شعاع تعاملات آن از شمال به کشورهای آسیای میانه نیز میرسد.

به این مناسبت کنسولگری‌های این کشورها در مشهد فعال هستند و کشورهایی چون عراق و عربستان و لبنان نیز کنسولگری‌های خود را در مشهد فعال نموده‌اند تمامی این موارد نشان از آن است که شاخصه کارکرد سیاسی در شهر مشهد دارای وزن بالایی است.

همچنین بنظر میرسد درباره تبیین شاخصه‌های ژئوپلیتیکی شهر مشهد بدلیل دارا بودن موقعیت‌های ویژه و منحصر به فرد سیاسی، اقتصادی، مذهبی و گردشگری، شهر مشهد در بعد ژئوپلیتیک شهری نشان واضحی از قدرت و همچنین در سایر شاخصه‌های شهری نشان واضحی از رقابت را داراست.

پس از استقرار جمهوری اسلامی مشهد در عرصه‌های مختلف سیاسی فعال بوده و بررسی‌ها نشان می‌دهد نقش سیاسی مشهد در تعیین ارکان نظام جمهوری اسلامی و روسای آن برجسته و به عبارت دیگر در ساختار قدرت نظام جمهوری اسلامی حد آن زیاد است و میتواند در سطح فرا منطقه‌ای نیز برجسته باشد.

از لحاظ کارکرد اقتصادی تجزیه و تحلیل‌ها چنان نشان می‌دهد در زمینه اقتصاد رشد چشمگیر صنایع متنوع مانند نساجی، غذایی، پوشاک، صنایع فلزی و کارخانجات و فولاد، صنایع کشاورزی و حتی بخش خدمات اقتصادی رشد روزافزون با درآمد ناخالص بالایی را شاهد هستیم. آستان قدس رضوی به عنوان یک نهاد اقتصادی بسیار مهم در بالابودن این نرخ اثرگذار است.

در مجموع مشهد از سه جهت عمده درآمد زایی دارد:

الف) وجود صنایع متنوع و کارخانجات متعدد

ب) آستان قدس رضوی و متعلقات آن

ج) خدمات اقتصادی در بخش صنعت گردشگری

اگرچه مشهد بدلیل وسعت صنعت کشاورزی دارای اقتصاد سبز میباشد، ولی به دلیل کارخانجات متعدد و نقش اقتصادی آستان قدس که حتی ملی و فراملی است اقتصاد تکنیک را نیز همراه دارد.

آستان قدس رضوی از بزرگترین سازمان‌های اقتصادی دنیا است و رقم ثروت آن بالغ بر ۷۷۰ میلیارد دلار پیش بینی شده است، این محاسبه از طرف موسسه ایران فوکس رسما اعلام گردیده؛ هلدینگ‌های اقتصادی متعدد که تحت کنترل و تملک آستان قدس فعالیت میکنند زیر نظر “سازمان اقتصادی رضوی” به فعالیت خود ادامه میدهند، این سازمان با دو هدف مدیریت دارایی‌های آستان قدس و دوم تعالی نظام اقتصاد اسلامی مسئولیت خود را ایفا می‌کند. درباره اقتصاد دانش بنیان، مردمی کردن اقتصاد و اقتصاد مقاومتی و تلاش در جهت رفعه محرومیت نیز اقدامات موثری را انجام داده است. در نتیجه می‌توان شاخص‌های ژئوپلیتیکی شهر مشهد را در نمودار مفهومی زیر چنین بیان نمود.

مدل مفهومی (۱): ساختار ژئوپلیتیکی شهر مشهد (کارکردهای سیاسی، مذهبی و اقتصادی) منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتیجه‌گیری و دستاورد علمی پژوهشی

به رغم امکانات و توان بسیار بالای شهر مقدس مشهد انتظار می‌رود این شهر به لحاظ شاخصه‌های ژئوپلیتیکی از تمام ظرفیت‌های خود بهره‌برداری کند. چرا که این فرصت بسیار مهم و طلایی می‌تواند شرایط ژئوپلیتیکی کشور را نیز تا حد بسیار زیادی ارتقاء بخشد. مدیریت فضای شهری مشهد در لحاظ فیزیکی با این تراکم جمعیت متنوع اشکالات فراوانی را داراست، مدیریت شهری مشهد به گستردگی فضای شهری با محوریت حرم رضوی قائل است، اگرچه این امر شرایط کیفی شهر را بسیار رونق می‌بخشد ولی چون سیاست‌گذاری‌های ضعیف در مدیریت شهری باعث فاصله و تمایز نسبت به بافت قدیم شهر شده، متأسفانه ناهمگونی و ناهم‌شکلی شهری در سیمای شهر مشهد به وضوح به چشم می‌خورد، این در حالی است که مشهد به دلیل تعامل با شهرهای مهم چون لاهور، کراچی و نه شهر دیگر که تفاهم نامه خواهرخواندگی دارد، بایستی از لحاظ مدیریت شهری در بالاترین شئون باشد. پیشنهاد میشود که کلان شهر مشهد که در پهنه گستره قلمرو اسلامی مانند خورشیدی درخشان است، ظرفیت‌ها و توانمندی‌های خود را بیش از این بهبود بخشد و در این رابطه باید از سازمان‌ها، پژوهشگران، بنگاه‌های دانش بنیان و صاحب نظران مساعدت گرفت.

زیرساخت‌ها و سازه‌های عمرانی شهر مثل مترو، مسیره‌های شهری، اتوبسرانی، مدیریت عمرانی شهر، ساختار سیمای شهر و شهرداری باید در خور چنین شهر مهمی باشد که امتیاز محوریت جهان اسلام را به درستی در ضمیر خود دارد.

پیشنهاد میشود از شاخصه‌های سیاسی، اقتصادی و توان مذهبی در جهت تعاملات مثبت به هدف همگرایی با کشورهای همجوار و حوزه نوز و حتی کشورهای مسلمان غرب آسیا به نحو احسن استفاده شود. آستان قدس رضوی با این امکانات عظیم و توان و استعداد بالا قدرت دارد تا ارتقاء توسعه شهری را انجام دهد و بار بزرگی از دولت جمهوری اسلامی بردارد و میتواند در جهت ایجاد و اجرای پروژه‌های عظیم و مگا پروژه و به توان اقتصادی مشهد و کشور مساعدت جدی نماید. کلام آخر اینکه مشهد توان آن را دارد که در رفع محرومیت‌ها، وسعت اجرای پروژه‌های بزرگ، تعامل اقتصادی و سیاسی با کشورهای همجوار و کمک به تصمیمات اجرایی عالی رتبه کشوری، نقش بی بدیلی ایفا کند.

منابع:

- احمدپور و میرزایی تبار، (۱۳۹۳)، تبیین اکولوژی سیاسی و اقتصاد سیاسی شهر، مقالات هفتمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک، تهران
بحرایی و کارگر، (۱۳۸۶)، توسعه شهر نشینی و صنعت گردشگری در ایران از مفهوم تا راهکار، انتشارات سازمان نیروهای مسلح، تهران
جان پرور، قربانی سپهر، ژئوپلیتیک شهری (۱۳۹۶) انتشارات انجمن ژئوپلیتیک تهران
..... ژئوپلیتیک شهری (۱۳۹۶) انتشارات انجمن ژئوپلیتیک تهران
سعیدی، فرخند (۱۳۹۲)، نگاهی به جغرافیای تاریخی مشهد، انتشارات شورای شهر اسلامی مشهد: ۲۹
حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۵)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد انتشارات پاپلی
.....، (۱۳۷۹)، تعریفی نو از ژئوپلیتیک، فصلنامه تحقیقاتی جغرافیایی، سال پانزدهم، شماره ۴، مشهد

- .....،.....، (۱۳۸۹)، یک منطقه ژئوپلیتیکی چگونه تحقق می‌یابد؟ فصلنامه ژئوپلیتیک، سال ششم، شماره ۱
- .....،.....، (۱۳۸۸)، تصور یا تصویر ژئوپلیتیکی، جزوه کلاسی اصول و مبانی ژئوپلیتیک، تهران، دانشگاه تربیت مدرس
- خلیل آبادی، حسن، (۱۳۹۰)، ژئوپلیتیک شهری، تهران، نشر پژوهش نوآوران
- سعید نیا، احمد، کتاب سبز شهرداری‌ها: تهران، شهرسازی، چاپ چهارم
- شیعه، اسماعیل، (۱۳۸۰)، مبانی برنامه‌ریزی شهری، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران
- فرید، یداله، (۱۳۷۹)، شناخت‌شناسی و مبانی جغرافیای انسانی، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر. اهر
- عزتی، عزت‌الله، (۱۳۹۰)، ژئوپلیتیک در قرن ۲۱، انتشارات سمت، تهران
- کاظمی، علی اصغر، (۱۳۶۹)، نقش قدرت در جامعه و روابط بین‌الملل، نقش قومس
- کاویانی راد، مراد، (۱۳۸۶)، ناحیه‌گرایی در ایران از منظر جغرافیای سیاسی، نشر پژوهشکده مطالعات راهبردی
- کوهن، سائوئل، (۱۹۷۳)، جغرافیا و سیاست
- گالوا، پیر، (۱۹۹۰)، راه‌های رسیدن به قدرت
- متقی، افشین و همکاران، (۱۳۹۵)، ژئوپلیتیک شهری با تاکید بر پدافند غیر عامل، نشر انتخاب، تهران
- محرابی و علیرضا عدالتیان، مقاله امتیازات ژئوپلیتیکی شهر مشهد در راستای تقویت ارتباطات منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران با پیرامون، هفتمین کنفرانس انجمن ژئوپلیتیک ایران (جغرافیای سیاسی شهر)
- مویر، ریچارد، (۱۳۷۹)، درآمدی نو بر جغرافیای سیاسی، ترجمه دره میرحیدر، نشر نیروهای مسلح
- نثاری، بنت الهدی و همکاران، (۱۳۹۵) تاثیر بناهای آرامگاهی در شکل‌گیری شهرهای ایران در دوره اسلامی، نشریه باغ نظر، دوره ۱۳، شماره ۳۸